

openbare orde en veiligheid, echter geen directeur-generaal. Het genoemde directoraat-generaal ressorteert onder het ministerie van binnenlandse zaken, niet van justitie. Met betrekking tot de eerder genoemde Crabbendam vermeldt Kluiters wel uitgebreid diens militaire (reserve-)rangen, maar niet de veel relevanter informatie dat hij al voor 1940 werkzaam was bij de inlichtingendienst van de Haagse politie.

Dat brengt me op een meer algemeen punt van kritiek. Waar dat maar enigszins mogelijk is, vermeldt Kluiters militaire (reserve-)rangen. Hij doet dit naar hij in zijn voorwoord mededeelt (10), om daarmee de zwaarte aan te geven van de respectieve functies. Dit moge zo zijn wanneer het gaat om personeel van militaire diensten, bij de behandeling van civiele diensten werkt deze aanpak ronduit misleidend. De gepensioneerde medewerker van de BVD W. G. Visser bijvoorbeeld mag dan op 1 januari 1947 zijn 'teruggesteld in de positie van sgt' (403), zijn ambtelijke rang bij de BVD was vergelijkbaar met die van een hoofdofficier. Tot slot nog een ander algemeen punt van kritiek: de annotatie. Kluiters verantwoordt zijn lemma's nogal eens in grote verzamelingen 'om de leesbaarheid niet verder te verkleinen en om, volgens de samensteller zinloze, verwijzingen naar anonieme bronnen te vermijden' (10). Het resultaat is dat de lezer vaak volstrekt in het duister tast bij de vraag op welke bron een bepaalde bewering of vaststelling is gebaseerd. Niettemin: Kluiters' boek is de eerste en enige gids voor wie informatie zoekt over de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten in de twintigste eeuw. Het is daarom onmisbaar voor een eerste oriëntatie. Voorzichtigheid bij het hanteren van de door hem verzamelde gegevens is echter geboden.

D. Engelen

H. A. van Wijnen, *De prins-gemaal. Vogelvrij en gekooid* (Amsterdam: Balans, 1992, 318 blz., f39,50, ISBN 90 5018 179 1).

In 1976 werd Nederland opgeschrikt en geschokt door de zogenaamde Lockheed-affaire, die de positie van prins Bernhard onherstelbare schade berokkende. Nog in dat zelfde jaar voerde H. A. van Wijnen gesprekken met de prins omdat hij een boek wilde schrijven over diens 'relatie tot de ministeriële verantwoordelijkheid' (7). Voor openstelling van archieven, in het bijzonder de particuliere briefwisseling van de prins, was het toen echter nog te vroeg. Nu enige afstand tot de opwinding van 1976 is ontstaan, is er in dit opzicht het nodige veranderd. Zo kon in 1992 dan tenslotte Van Wijnen's boek worden gepubliceerd, gebaseerd niet alleen op literatuur en vele gesprekken met de prins en andere betrokkenen, maar tevens op uitvoerig archiefonderzoek, waarbij ruimhartig toegang is verschaft ook in die particuliere correspondentie.

Aan het slot van zijn boek komt Van Wijnen tot de volgende conclusie over het oordeel van de regering in de Lockheed-affaire: 'Maar de motivering van het oordeel van de regering was niet vrij van hypocrisie en ze was vooral onevenwichtig. Want hoe ernstig de ondeugden van prins Bernhard in deze zaak ook mochten zijn geweest, het constitutionele bestel had grosso modo dertig jaar lang zijn toezichthoudende taken verzaakt. De regering had nauwelijks toezicht op de prins uitgeoefend, geen enkel kader voor hem aangegeven en geen schrikdraad gespannen. En ook het parlement had hem, zeer wel wetend dat hij een vrijbouter was, altijd laten begaan' (236). Om tot die conclusie te komen heeft Van Wijnen een historische speurtocht ondernomen naar (potentiële) conflicten rond het optreden van prins Bernhard in verband met zijn constitutionele positie. Daarbij is hij op een reeks boeiende kwesties gestoten. Sommige ervan waren niet onbekend, andere leveren ware onthullingen op. In veel gevallen was het geluid van de bel wel gehoord maar de precieze plaats van de klepel nog onbekend. De meeste hoofdstukken

behandelen de positie van de prins in de militaire wereld (in de Londense en de eerste naoorlogse jaren) of diens optreden als 'economisch ambassadeur' van Nederland (vanaf ongeveer 1950).

Zo kwam een in mijn ogen fascinerend boek tot stand. In hoog tempo worden tal van fasen en facetten van de positie van de prins en diens handelen besproken. Hoewel het zeker niet gaat om een biografie (de pretentie daartoe ontbreekt uitdrukkelijk) is dit boek mijns inziens het beste wat er tot nu toe over prins Bernhard is geschreven. Van Wijnen benadert zijn onderwerp met inlevingsvermogen en kritische zin en vermijdt zo ontsparingen in hagiografische (Alden Hatch) of juist tegenovergestelde (W. Klinkenberg) richting. Hoogstens zou men kunnen zeggen dat Van Wijnen inlevingsvermogen vooral de prins betreft en de kritische zin zich bovenal op diens omgeving en de politici richt.

Het onderwerp van het boek in strikte zin is staatsrechtelijk van aard. De aanpak is echter vooral historisch. Juist door de historische reconstructie van tal van gebeurtenissen wordt duidelijk wat er precies aan de hand was en hoe kon gebeuren wat er uiteindelijk in de Lockheed-affaire gebeurde. Daarbij overtuigt Van Wijnen's conclusie mij in hoofdlijnen wel, al zou ik er twee kanttekeningen bij willen maken. Ten eerste vind ik het jammer dat nu juist een gedetailleerde bespreking van de Lockheed-affaire zelf ontbreekt. Het argument daarvoor, namelijk dat dit alles in het rapport van de toenmalige Commissie van drie is te vinden, is niet onjuist. Maar in de hele opbouw van het boek zou een hoofdstuk daarover heel goed gepast hebben. In zekere zin gaat het zelfs om onmisbare informatie om de gevolgtrekkingen van de auteur goed te kunnen beoordelen.

Ten tweede valt op dat de historisch-begrijpende aanpak zich eigenlijk beperkt tot het optreden van prins Bernhard. Zijn gedrag wordt er inderdaad begrijpelijk door en impliciet (en deels ook expliciet) heeft dat een matigende invloed op het oordeel van de auteur. Voor de andere betrokkenen, vrijwel allen politici, geldt dat niet. Zij krijgen de maat van de ministeriële verantwoordelijkheid in volle gestrengheid aangemeten. Zij hadden in de gegeven historische omstandigheden anders moeten optreden dan zij deden (een verwijt dat de prins zelden of niet wordt gemaakt). Maar het is niet moeilijk ook die politici historisch-begrijpend te benaderen en zo inderdaad begrip voor hun optreden op te brengen. In een aantal gevallen zou het opvolgen van het 'advies achteraf' van Van Wijnen zelfs wel eens op een koningskwestie hebben kunnen uitlopen. In vrijwel alle gevallen was het aantrekkelijker of althans gemakkelijker het er maar bij te laten, zoals het ook voor de prins makkelijker was zich verder maar niet in constitutionele kwesties te verdiepen. Het is hier niet mogelijk dieper op deze problematiek in te gaan. Aan de betekenis van het boek als bron van informatie over de geschiedenis van Nederland van 1936 tot 1976 doet het uiteraard niets af. Volledigheidshalve zij tenslotte vermeld dat het boek ook nog een hoofdstuk over prins Claus en de ministeriële verantwoordelijkheid bevat. Gezien diens onberispelijk constitutioneel gedrag heeft dit hoofdstuk vooral een functie als contrast.

J. C. H. Blom

A. J. W. Camijn, *Lokale initiatieven in Rotterdam. Een analyse van het economische wederopbouwbeleid in Rotterdam gedurende de periode 1940-1955* (Dissertatie Rotterdam 1993, Historische publicaties Roterodamum grote reeks XLIX; Rotterdam: Stichting historische publicaties Roterodamum, 1993, 176 blz., f25,-, ISBN 90 70874 21 0).

Terwijl F. M. M. de Goey in 1990 op een breed historisch onderzoek naar de industriële ontwikkeling van de Rotterdamse haven in de periode 1945-1975 promoveerde (*Ruimte voor*